

ספרים

עורך: שמואל פאוסט | לתגובות וביקורות: faust.mr@gmail.com

כל המתפללים תוקעים בקול מחריש אוזניים

השערות על מנהגי תקיעה קדומים ותיארוך חלקים אנונימיים של התלמוד הם חלק מנושאי של כרך חגיגי של כתב העת לכבודו של מייסדו, פרופסור שטיינפלד

חמישי, שישי ושביעי), אולם הוא קורא לחוקרים אחרים להמשיך ולפתח את קו המחשבה שהוא מציע במאמרו, הן מבחינת היקף החומר הנבדק והן מבחינת פירוט הסיווג של המקרים.

לצורך הסקירה שמציע ברודי הוא חילק את רשימת המקרים שהכין לשלוש קטגוריות: שאלות, סתירות ודיונים מהותיים. ממצאי הבדיקה (המוצגים במאמר גם בגרף) הם מעניינים: הדוגמאות הקדומות ביותר של דיונים מהותיים שייכות לדור הרביעי של האמוראים, ורובן שייכות לדור השישי. תגובות אמוראיות לסתירות מצויות בכל הדורות החל מהדור השני, והתייחסויות לשאלות מצויות כבר בדור הראשון, והן הולכות ומתרבות בדורות הבאים עד שהן כמעט נעלמות מהדור החמישי ואילך.

ההסבר ההיסטורי שמציע ברודי הוא "התפתחות הדרגתית במורכבות ובתחום של דיוני האמוראים". בתחילה עסקו האמוראים בכיור שאלות המצביעות על קשיים המצויים במקורות בודדים. עניין זה מוצא עד סוף הדור הרביעי. בדור השני התחילו לעסוק בסתירות, ובדיונים מורכבים עוד יותר התחילו לעסוק רק בדור הרביעי של האמוראים. ברודי מצייין שתוצאות אלו, העולות מבדיקת החלקים הסתמיים של התלמוד, משתלבות עם מחקרים המאפיינים את דרכי החשיבה של האמוראים לדורותיהם ואת התפתחותן הדיאכרונית.

המשמעות היא כמובן שסביר יותר להניח שאין פער כרונולוגי בין הקטעים האנונימיים לבין המימרות של אמוראים נקובים. ובלשונו הוזהרה של ברודי: "התמונה העולה... מגבירה את סבירות הטענה שמקרים שבהם דברי אמוראים נראים כמוסבים על קטעים סתמיים מורכבים אכן משקפים תופעה היסטורית אמיתית, ולא תחיבה למפרע של חומרים אנונימיים על פי השערותיהם של חכמי דורות מאוחרים".

כזכור, לפני שנים אחדות פרץ פולמוס על שיטת הרבדים (שהיא בעצם השיטה שפרופ' ברודי יוצא כנגדה), פולמוס שלטעמי היה דומה לעתים לשיח חירשים. מעניין יהיה לראות אם התגובה המחקרית הרצינית שבאה כעת (סוף סוף) במאמרו של פרופ' ברודי תקנה לה שבייתה בעולם האקדמי ובעולם הישיבות.

מאמרים נוספים המצויים ב"סידרא" החגיגי: פרופ' דוד הנשקה כתב על הביטוי "בצלם דמות תבניתו" שבברכות הנישואין; פרופ' אבינועם כהן דן בשאלה האומנם כיהן האמורא מר זוטרא כראש הגולה; פרופ' חיים מיליקובסקי מעיין בקטעים מקבילים בויקרא רבה ובבראשית רבה; פרופ' נח עמינח עוסק באבות ותולדות במלאכות שבת; ופרופ' אהרן שמש כותב על איסורי עריות במגילות מדבר יהודה ועל חשיבותם לתולדות ההלכה.

לסיום, נשוב לאחד ממושאי החגיגה: מעבר לכל הדיונים על תרומתו של פרופ' צבי אריה שטיינפלד לעולם האקדמי, מצאתי עניין בהערה קצרה שכתב פרופ' יעקב אלמן בראש מאמרו, ובה הוא מצייין שפרופ' שטיינפלד הורה לו "לא רק מתורתו אלא גם מנהגיה דרך הארץ שלו". ■

carmiel@ybm.org.il

תקיעת שופר. לפנינו אפוא תיעוד למנהג התקיעות על ידי כל יחיד ויחיד.

מקור מעניין נוסף שמציג פרידמן הוא עדותו של רב יצחק בר יוסף (ראש השנה ל ע"א) שכאשר היה מסיים שליח הציבור ביבנה את התקיעות לא היה אדם שומע קול באוזניו מקול התקיעות של היחידים. מספר ראשונים ביארו שהכוונה בתקיעה זו של היחידים היא לתקיעת המאחרים שלא שמעו את תקיעת שליח הציבור. פרידמן מביא לשיטתו שעדותו של רב יצחק בר יוסף על התקיעות ביבנה "מתארת מציאות בבית הכנסת השונה מאוד מן המוכר לנו". לדברי פרידמן מציאות זו הולמת יפה את הביאור שהציע לביטוי "השני מתקיע" – "אחרי ששליח הציבור היה 'מתקיע' את המתפללים הם היו תוקעים בשופרותיהם קולות המחרישים את האוזניים".

ידידי ר' משה גרוס מיישבת 'ברכת משה' במעלה אדומים אמר לי שאפשר לחפש עדויות למנהג כזה לא רק בתחום הטקסטואלי אלא גם בתחום הארכיאולוגי; אם ימצאו בכפר קטן שופרות רבים תהיה בכך ראייה נאה לקיומו של המנהג שמתאר פרידמן.

ומשהו בעניין חקר התלמוד. כל לומד תלמוד בוודאי שם לב לכך שחלק מדברי התלמוד נאמרו על ידי אמוראים נקובים וחלקם הם סתמיים. בעבר, כאשר לימדתי תלמידים צעירים ואמרת "הגמרא אמרת", עלתה כמה פעמים השאלה: מי זו הגמרא? או בלשון אחר: מי אמר את דברי הגמרא הסתמיים? נדמה לי שהגישה הישיבתית המקובלת (אולי עד היום) היא לומר שהכוונה היא לרב אשי ובני דורו. כנגד גישה זו כבר נטען לפני שנים רבות שישנם מקרים שבהם אמוראים קדומים לרב אשי מתייחסים לדברים סתמיים. במחקר התלמוד במחצית הראשונה של המאה העשרים היה מקובל שישנם "סתמות קדומים". הדברים השתנו במחצית השנייה של המאה העשרים, וכיום התפיסה שהפכה לנחלת כלל החוקרים (פחות או יותר) היא שהקטעים האנונימיים בתלמוד הם מאוחרים למדי (יש שמאחרים אותם אפילו עד תקופת הגאונים), והם שולבו למפרע בדיוניהם של האמוראים. במילים פשוטות: כאשר אמורא משיב על שאלה סתמית אין זה אומר שהשאלה קדמה לאמירתו והוא התייחס אליה, אלא יש לומר שהמימרא האמוראית אמנם קדמה אבל השאלה הסתמית שולבה לאחר דורות לפני המימרא האמוראית.

פרופ' ירחמיאל ברודי, במספר מאמרים, יצא כנגד שיטה רווחת זו. במאמר בספר שלפנינו, "לתיארוך החלקים הסתמיים של התלמוד הבבלי", הוא אף משתדל לאשש את הצעתו החלופית. וכדבריו: "מי שמציע תפיסה מסוימת אינו יכול להסתפק במתיחת ביקורת על שיטות אחרות, ועליו להביא ראיות חיוביות לביסוס שיטתו".

כדי להוכיח שהחלקים הסתמיים בתלמוד שייכים באופן מקורי לסוגיה שבה הם נמצאים בדק ברודי את מאפייניהם של חלקים סתמיים שלפי הבנתו אמוראים נקובים-שם התייחסו אליהם. הדבר אולי קצת מפתיע אבל עד כה לא נעשה שום ניסיון לבדוק את מאפייני התופעה באופן שיטתי. אכן, גם בדיקתו של ברודי היא מצומצמת בהיקפה וכוללת לעת עתה בדיקה שיטתית של שלושה פרקים בלבד ממסכת כתובות (פרקים

– פרופ' יהודית האופטמן שכתבה על נושא מגדרי: נשים וטקסי דת ביתיים.

מאמר מפתיע ומעניין בענייני דיומא הוא מאמר של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן: "השני מתקיע". המשנה במסכת ראש השנה (ד, ז) קובעת שהעובר לפני התיבה ביום טוב של ראש השנה "השני מתקיע", "ובשעת ההלל – הראשון מקרא את ההלל". מהירושלמי ומהבבלי עולה ש"השני" הוא שליח הציבור המתפלל מוסף (לעומת "הראשון" שהוא הש"ץ המתפלל שחרית). אולם הצורה "מתקיע", בבניין הפעיל (האמורה לציין לכאורה גרימת תקיעה) היא יחידאית בכל מופעיו של השורש תק"ע בספרות חז"ל. פרידמן מראה שבתקופת התלמוד צורה זו הובנה כמכוננת לאמירת הברכות (מלכויות, זיכרונות ושופרות) שבהן תוקעים בשופר. כך כתבו גם מספר ראשונים. למשל, ר' יהודה ב"ר ברכיה (פרובנס, המאה ה"ב-ה"ג) כתב: "ולפי שבצבור שומעין התקיעות על סדר הברכות, נקט התקיעה בלשון הפעיל, כלומר שמברך הברכות שעליהן שומעין התקיעות".

פרידמן מציג פירושים נוספים למשמעות השימוש בלשון "מתקיע" שנאמרו בעת החדשה: "תוקע בשביל הציבור" (רי"ן אפשטיין), "עמד על התקוע וקרא לפניו את סדר התקיעות שיתקע" (אליעזר בן יהודה). כמו כן הוא מציג את פירושו של דוד גולניקין שהבין את השימוש בבניין הפעיל במשמעות של השימוש בנוגע קל (תוקע), אלא שאגב השימוש בבניין הפעיל בנוגע להלל ("מקרא את ההלל") נקט התנא בניין הפעיל גם בנוגע לתקיעת השופר. ומדוע השימוש בבניין הפעיל כאשר להקראת ההלל? כיוון שהמנהג היה שבעת אמירת ההלל שליח הציבור היה מקריא את ההלל, וכל המתפללים היו עונים אחריו במקלה "הללויה" או חלקי פסוקים (כפי שנהוג עד היום אצל חלק מהתימנים).

תקבולת זו שבין הקראת ההלל לבין "התקעת" השופר הביאה את פרידמן להעלות השערה בדבר קיומו של מנהג לא מוכר בתפילת ראש השנה. על פי הצעתו, "כשם ששליח הציבור היה 'מקריא' את ההלל, היינו קורא אותו לפני המתפללים שהיו עונים אחריו, כך שליח הציבור היה 'מתקיע', היינו תוקע בשופר והמתפללים (היחידים) השומעים אותו היו תוקעים אחריו". ביאור זה ההולם את השימוש הרגיל של בניין הפעיל נראה לכאורה מוזר בשל העובדה שהמנהג העולה מביאור זה אינו מוכר, אך פרידמן מטעים שההווה המוכר לנו ממנהגי בית הכנסת הוא לא בהכרח מה שהיה.

פרידמן אף מציע "רמזים, אם לא עדויות ממש" בספרות חז"ל למנהג התקיעות המשוער. לא כל הרמזים שמציע פרידמן משכנעים לטעמי, ואציג את המעניינים ביותר בעיניי. מסכת ראש השנה מסתיימת במחלוקת – תנא קמא סובר: "כשם ששליח הציבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב", ואילו רבן גמליאל סובר ששליח הציבור מוציא את הרבים ידי חובתם. הדברים התבארו בתלמוד כמתייחסים לתפילתו של שליח הציבור היורד לפני התיבה, אולם לאור העובדה שתחילתה של המשנה האחרונה עוסקת בתקיעות שופר, ולאור העובדה שהמחלוקת הובאה במסכת ראש השנה ולא במסכת ברכות, טוען פרידמן שעורך המשנה הבין את המחלוקת כמתייחסת גם לעניין

סידרא

כתביעת לחקר ספרות התורה שבעלפה
מוקדש לכבודו של מייסד סידרא ועורכו
הראשון פרופ' צבי אריה שטיינפלד

עורך: דוד הנשקה

אוניברסיטת בראיילן, כרך כ"ד, תש"ע, 543 עמ'

כרמיאל כהן

כתב העת "סידרא" של אוניברסיטת בר אילן מתייחד בעיסוקו בתחום אחד ויחיד – חקר ספרות התורה שבעלפה. אמנם, תחום יחיד זה הוא עשיר ומגוון ונופו נוטה לכיוונים רבים ושונים, ובמיוחד כאשר כלולים בהגדרת "ספרות התורה שבעלפה" לא רק ספרות חז"ל אלא גם הספרות הרבנית לדורותיה. השנתון "סידרא" נוסד לפני כעשרים וחמש שנה על ידי מי ששימש בזמנו ראש המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן – פרופ' צבי אריה שטיינפלד. לאחרונה צוינו שתי חגיגות באותה מחלקה: "סידרא" הגיע למחצית היובל, ומייסדו ועורכו הראשון הגיע לשיבה. לכבוד החגיגות יצא לאור כרך כפול של "סידרא" שהוקדש לפרופ' שטיינפלד.

אינני מכיר באופן אישי את פרופ' שטיינפלד, אך מקריאת אבני הדרך בחייו המתוארות בפתח הספר התרשמתי מאוד. איש ספר ואיש מעשה. בוגר ישיבות פוניבז' וחברון שהוסמך להוראה ולדיינות, ר"מ בישיבת בני עקיבא כפר הרא"ה, מורה, מודריך מורים, מנהל ומפקח. גם בעולם האקדמי שימש שטיינפלד בשורה של תפקידים וביניהם ראש המחלקה לתלמוד ודיקן הפקולטה למדעי היהדות באוניברסיטת בר אילן. שורה של מוסדות ומפעלים, הן בתחום החינוך וההוראה והן בתחום האקדמי, נוסדו על ידי פרופ' שטיינפלד, וכאמור אחד מהם הוא כתב העת "סידרא", שזכרו הכפול שיצא לכבודו כולל עשרים ושלושה מאמרים בעברית ואחד באנגלית.

בדרך כלל יש לי הנאה מסוימת מהעיון ברשימת הכותבים ומההתרשמות מהגיוון של התארים האקדמיים שבספר מסוג זה, שילוב של חוקרים צעירים עם חוקרים מבוגרים, תלמידים עם חברים; גיוון המעיד על התקדמות והמשכיות בעולם המחקר. במקרה הנוכחי רשימת הכותבים אמנם מכובדת אך חדרגונית – רשימה ארוכה של פרופסורים. גיוון קל מאוד ברשימה הוא קיומה של כותבת אחת ויחידה